

אורית שבת – בין איסור מוקצה להיתר גרף של רעי הרב יצחק פייגלין

איסור "מוקצה" בשבת

שמירת השבת כמצוה מחולקת לשני תחומים:

א. תחום העשייה החיובי - "זכור", שענינו עשיית פעולות שמטרתן העלאת תודעת השבת והשרשת הערכים הקשורים בכך.¹

ב. תחום איסורי העשייה - "שמור", שעניינו שלילת עשיית מלאכות יצרניות בשבת, כדי לשבות מ"מלאכת מחשבת".²

במהלך הדורות, נוצר מצב שמצוות הזכור והשמור, לא הספיקו כדי ליצור אווירת שבת, לפי אומד דעתם של חז"ל.³ לצורך סתימת פרצה זו, שככל הנראה החלה כבר בימי בית ראשון,⁴ תקנו חכמים שבאותו דור,⁵ איסורי "טלטול" על חפצים מסוימים. איסור זה מכונה "מוקצה".

¹ הפרשנות החיובית לציווי "זכור את יום השבת" מובאת במקומות רבים בדברי חז"ל לדוגמה: "אמר קרא זכור ושמור - כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה" (ברכות כ"ב), שמשמעו השוואת מצוות העשייה למצוות הלא תעשה. וכך פסק הרמב"ם (הלכות שבת פכ"ט ה"א): "מצות עשה מן התורה לקדש את יום השבת בדברים שנאמר זכור את יום השבת לקדשו, כלומר זכרהו זכירת שבח וקידוש".

² הפרשנות המקובלת לציווי "שמור את יום השבת", כציווי האוסר על עשיית מלאכה בשבת, הוזכרה אף היא במקומות רבים בחז"ל בביטוי שהוזכר בהערה לעיל. יחודו של איסור עשיית מלאכה בשבת הוא בכך שהימנעות מעשיית מלאכה בשבת תחשב אף קיום מצוה. כך פסק הרמב"ם (שם פ"א ה"א): "שביתה בשביעי ממלאכה מצות עשה שנאמר וביום השביעי תשבתי, וכל העושה בו מלאכה ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר לא תעשה כל מלאכה".

³ אמנם, ישנה שיטת ראשונים שמקורו של איסור מוקצה הוא מהתורה, מהפסוק: "וְהָיָה יְמֵי הַשָּׁשִׁי וְהָכִינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיֹאוּ וְהָיָה מִשְׁנֵה עַל אֲשֶׁר יִלְקְטוּ יוֹם יוֹם" (שמות טז, ה). בעלי שיטה זו הם: רש"י בבבא מציעא (ב" ע"א ד"ה 'לטעמיה') שטוען: "אמר רבה - בפסחים, ויליף מהכא דמוקצה דאורייתא: והכינו - והזמינו, כגון מכאן אני אוכל למחר". שיטה זו נזכרה בשטה מקובצת (שם בתוך ד"ה 'גמרא'): "וכתב רש"י ז"ל בהגהה דמאן דאית ליה מוקצה יליף מוהכינו והני מילי במידי דחזי למיכל". מכל מקום, שאר ראשונים חולקים על גישה זו וסוברים שדין מוקצה מקורו בתקנת חכמים (ויש שטוענים שאף רש"י סובר שרק אכילת מוקצה נאסרה מהתורה, אך טלטול הוא מדרבנן).

⁴ האזכור המוקדם ביותר לאיסורי מוקצה, מיוחס לשלמה המלך במסכת שבת (ל" ע"ב): "שלח שלמה לבי מדרשא: אבא מת ומוטל בחמה, וכלבים של בית אבא רעבים, מה אעשה? שלחו ליה: חתוך נבלה, והנח לפני הכלבים, ואביך - הנח עליו ככר או תינוק וטלטלו". וכך לשון הרש"י מלאדי בשו"ע הרב (שם, יז): "דבר שאינו ראוי בשבת היה אסור לטלטל אף בימי דוד ושלמה או קודם לכן".

⁵ נראה שיש לראות בדברי נחמיה (נג, טו-טז): "בַּיָּמִים הַהֵמָּה רָאִיתִי בִּיהוּדָה דְרָכִים גְּתוּת בַּשָּׁבֶת וּמְבִיאִים הָעָרְמוֹת וְעֹמְסִים עַל הַחֲמָרִים וְאֵף יַיִן עֲנָבִים וְתַאֲנִים וְכָל מִשְׂא וּמְבִיאִים יְרוּשָׁלַם בְּיוֹם הַשָּׁבֶת וְאֵעִיד בְּיוֹם מְכָרָם צִיד. וְהַצְרִים יִשְׁבּוּ בָּהּ מְבִיאִים דָּאָג וְכָל מִכָּר וּמְכָרִים בַּשָּׁבֶת לְבָנֵי הַיְהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם, כַּמְקוֹר הַקְדוּם לְתַקְנַת הַמוֹקֵצָה. הַהַקְשֵׁר שֶׁל הַדְּבָרִים הַנִּי"ל לְדִין מוֹקֵצָה נַעֲשֶׂה עַל יְדֵי הַגִּמְרָא בְּמִסְכַּת שַׁבַּת (קכ"ג ע"ב): "אמר רבי חנינא בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו, דכתיב בימים ההמה ראיתי ביהודה דרכים גתות בשבת ומביאים הערימות", ומבאר שם רש"י: "בימי נחמיה בן חכליה בבית שני גזרו על טלטול כל הכלים, כדי לגזור גדר להחמיר באיסורי שבת, מפני שהיו מקילין בה".

נביא את דברי הרמב"ם (הלכות שבת פכ"ד הי"ב), המבארים את הצורך בהוספת איסורי מוקצה:

אסרו חכמים לטלטל מקצת דברים בשבת כדרך שהוא עושה בחול. ומפני מה נגעו באיסור זה? אמרו ומה אם הזהירו נביאים וצוו שלא יהיה הילוך בשבת כהילוך בחול ולא שיחת השבת כשיחת החול שנאמר ודבר דבר קל וחומר שלא יהיה טלטול בשבת כטלטול בחול **כדי שלא יהיה כיום חול בעיניו** ויבוא להגביה ולתקן כלים מפנינה לפינה או מבית לבית או להצניע אבנים וכיוצא בהן שהרי הוא בטל ויושב בביתו ויבקש דבר שיתעסק בו **ונמצא שלא שבת** ובטל הטעם שנאמר בתורה למען ינוח.⁶

במסכת שבת (קכ"ג ע"ב) ישנה סוגיה המבארת את השלבים ההיסטוריים של התהוות איסור המוקצה.⁷ מתוך סוגיה זו ואחרות נראה שהיה תהליך הדרגתי של יצירת תקנות עד למצב כפי שהוא מוצג בימי המשנה והתלמוד. נראה שנקודת המוצא של התהליך היא שיש אחריות לחכמי הדור לדאוג לאווירת השבת, והם יכולים לעשות זאת על ידי הוספת גזרות. איסור המוקצה הוא הדוגמה הבולטת ביותר לכך שחז"ל משתמשים בסמכותם לגזור גזרות כדי ליצור אווירת שבת.

תיאור היסטורי מקורי מובא בדברי **ערוך השולחן** (שח, ג-ה) ביחס לסדר השתלשלות העניינים:

בשעת מתן תורה ציווה לנו משה רבינו לכל שבותי שבת על פי ה' והתורה כללה בלשון תשבות דבלא השבותים אין כאן שביתה כלל... ולפי זה גם איסורי מוקצות היו מאז שניתנה תורה⁸... אך בימי נחמיה בן חכליה שהיו פרוצים בחילול שבתות מהזמן שהיו בבבל עמד הוא ועזרא וחגי זכריה ומלאכי ואנשי כנסת הגדולה וגזרו על דורם עוד חומרות... אחר כך כשראו שחזרו להיזהר בשבת התיירו וחזרו והתיירו עד שנשאר כפי הדינים הקודמים וכפי ההלכה אצלנו.

⁶ נציין שהרמב"ם התעלם מהטעם המפורש בכמה גמרות והוא: "טלטול גופיה, לאו משום הוצאה היא!" (שבת קכ"ד ע"ב, ביצה ל"ז ע"א). הראב"ד בהשגותיו על דברי הרמב"ם הנ"ל רמז לכך: "א"א עוד אמרו אטו טלטול לאו צורך הוצאה הוא, ועוד אמרו בימי נחמיה בן חכליה שנשנית משנה זו שאמרו שלשה כלים קטנים נטלים על השולחן, נמצא כי מפני חיוב הוצאה אסרו בטלטול מה שאסרו שהוא גדר להוצאה". מכל מקום, גדולי הפוסקים ציטטו את דברי הרמב"ם הנ"ל במשך כל הדורות שאחריו.

⁷ יש לסייג את קביעתנו שהסוגיה עוסקת בהשתלשלות ההיסטורית של איסור מוקצה, בכך שהסוגיה הנ"ל עסקה רק ב"גזרת כלים". יש לומר, ששאר דיני מוקצה אף קדמו לכך, ובמקום אחר אף נאמר שהם החלו בימי שלמה. מכל מקום, עדיין ניתן ללמוד מסוגייתנו שתקנת המוקצה נוצרה בשלבים בהתאם למצב שמירת השבת באותה העת.

⁸ אם נצרך לכאן את דברי הרש"ז מלאדי, שהובאו בסוף הערה 4 לעיל, נוכל לקבל תמונה היסטורית מלאה יותר.

מבלי להיכנס לפרטי הדיון ההלכתי, ברור מדברי הרב עפשטיין לעיל, שגזרת ה"מוקצה", שבעיקרה אוסרת על היהודי לטלטל חפצים ממינים שונים בשבת, פשטה צורה ולבשה צורה, בהתאם לצורך של חכמים לגדור את הפרצות שנוצרו באווירת השבת.

עקרון היסוד של איסור מוקצה הוא שדברים שאין לאדם עסק איתם בשבת, ולא צפוי שיהיה לו לאדם עסק איתם - אסורים בטלטול בשבת. בכלל דברים אלו: דברים שהזזתם כרוכה באיסור מלאכה (מוקצה מחמת איסור), דברים שמפאת חשיבותם אין עשויים לטלטלם אם לא לצורך שימוש האסור בשבת (מוקצה מחמת חסרון כיס), דברים שאין להם כל חשיבות כרגע, כגון אבנים מקלות וחול (מוקצה מחמת גופו).⁹

מוקצה מחמת גופו

סוגיות רבות עוסקות במחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון האם יש מוקצה. הגמרא עצמה מצמצמת מחלוקת זו למספר מצומצם של מקרים. **הבית יוסף** (אורח חיים שי) מבאר שבמקרים בהם ברור לכל שאין כל שימוש בדבר מסוים יודה רבי שמעון שדבר זה אסור בטלטול בשבת מדין מוקצה:

וגם מודה רבי שמעון בצרורות ואבנים ומעות **וכל דבר שאינו כלי ולא אוכל** שאסור לטלטלו כיוון **דלא חזי למידי**.

במבוא להלכות מוקצה הגדיר הבית יוסף (שם שח) קטגוריה זו כמוקצה מחמת גופו:

כל דבר שאינו כלי ולא מאכל אדם ולא מאכל בהמה כגון אבנים ומעות וקנים ועצים וקורות ועפר וחול... וכל כיוצא בדברים אלו **דלא חזו וזהו מוקצה מחמת גופו**.

מכאן נוכל להסיק **שפסולת ולכלוך** שאינם ראויים לשום שימוש נופלים תחת הגדרת **"מוקצה מחמת גופו"**. ראייה לכך ניתן להביא מסוגיה מפורשת במסכת שבת (מ"ו ע"א):

אלא מעתה כל צרורות שבחצר מטלטלין, הואיל וחזיא לכסויי בהו מנא! אמר ליה: **הא איכא תורת כלי עליה, הני ליכא תורת כלי עליה**.¹⁰

כלומר, כל דבר שאין בו שימוש כלל - פסולת, דינו מוקצה בשבת.

⁹ סיכום תמציתי של סוגי המוקצה ערך ר' יוסף קארו בבית יוסף (אורח חיים, מבוא לסימן שח). דברים אלו הובאו גם במשנה ברורה בתחילת סימן שח.

¹⁰ דין זה נפסק בשולחן ערוך (שח, ז): "דבר שאין בו שייכות כלי כגון צרורות או אבנים אף על פי שראויים לכסות בהם כלי, אסור לטלטלם".

ראיה נוספת לעקרון שפסולת היא מוקצה ניתן לראות בסוגיית שברי כלים. המשנה בשבת (פ"ז מ"ה) עוסקת בדין שברי כלים בשבת. בגמרא יש מחלוקת אמוראים בשאלה מתי נשברו הכלים, כלומר מתי חל השינוי ממצב שלחפץ יש שימוש למצב שאין בו שימוש. מסקנת ההלכה מובאת בשולחן ערוך (שח, ו):

כל הכלים שנשברו, אפילו בשבת, מותר לטלטל שבריהם ובלבד שיהיו ראויים לשום מלאכה כגון שברי עריבה לכסות בה החבית ושברי זכוכית לכסות בה פי הפך. אבל אם אינם ראויים לשום מלאכה, לא.

בסעיף הבא הדברים מפורשים יותר (שם ז):

חתיכת חרס שנשברה... אם זרקה לאשפה מבעוד יום, אסור לטלטלה כיוון שבטלה מהיות עוד כלי.

בסיכום הדברים: אשפה ופסולת לסוגיהם השונים יהיו מוגדרים לכולי עלמא מוקצה מחמת גופו, ויהיו אסורים בטלטול בשבת.

היתר גרף של רעי

על פי מה שראינו עד כה, מתברר שאסור בשבת לפנות פסולת ואשפה, שכן בכך יעבור המפנה על איסור טלטול מוקצה בשבת. נקל להבין עד כמה יכול איסור כזה להכביד על שומרי השבת. שכן אשפה נוצרת בתום כל ארוחה, והיא מצטברת בכל בית במשך היום. פעמים, כאשר יש תינוקות או בעלי חיים, יש צורך לנקות אחריהם. קשה לתאר סעודת שבת ליד "מפגע תברואתי" שלא ניתן לפנותו משום שהוא מוקצה.

מקרים מיוחדים אלו זכו להתייחסות של חז"ל בכמה סוגיות וזכו לכינוי "גרף של רעי" (כלי של צרכים). נעיינן בסוגיה המרכזית במסכת ביצה, וננסה ללמוד ממנה כיצד התמודדו חז"ל עם איסור מוקצה בנוגע לאשפה ושאר מפגעים הדומים לה. במסכת ביצה (ל"ו ע"ב) מובא:

ונותנין כלי תחת הדלף בשבת. תנא אם נתמלא הכלי - שופך ושונה ואינו נמנע. בי רחיא דאביי דלוף, אתא לקמיה דרבה. אמר ליה: זיל עייליה לפוריך להתם, דלהוי כגרף של רעי, ואפקיה. יתיב אביי וקא קשיא ליה: וכי עושין גרף של רעי לכתחילה? אדהכי נפל בי רחיא דאביי. אמר: תיתי לי, דעברי אדמר. אמר שמואל: גרף של רעי ועביט של מימי רגלים מותר להוציאן לאשפה, וכשהוא מחזירו - נותן בו מים ומחזירו. סבור מינה: גרף של רעי, אגב מנא - אין, בפני עצמו - לא.

תא שמע: דההוא עכברתא דאשתכח בי אספרמקי דרב אשי, אמר להו רב אשי: נקטה בצוציתה ואפקוה.

נבאר את הסוגיה לפי רש"י. הגמרא **פותחת בציטוט של קטע ממשנה**, המתיר לשים כלי תחת תקרה דולפת. מיד לאחר הבאת הציטוט הנ"ל **מובאת ברייתא** שמרחיבה את ההיתר הנ"ל, ומלמדת שאם נתמלא הכלי מותר לרוקן אותו ולהחזירו, וכך כמה פעמים. נראה (בעיקר מתוך דברי הגמרא בהמשך) **שעיקר החידוש של הברייתא** הוא, שאף על פי שהכלי מלא בדבר "שאינו ראוי"¹¹ (בלשון הגמרא: "מידי דלא חזי") והרי הוא **מוקצה מחמת גופו** (כפי שבארנו בפרק הקודם), **בכל זאת מותר לטלטל** את הכלי עם המוקצה בתוכו אל מחוץ לבית. לעת עתה לא ברור מדוע טלטול זה מותר, שכן על פי הכללים הרגילים של הלכות מוקצה, היה צריך לאסור את הוצאת הכלי עם הדף.

אחר כך מובא מעשה: הייתה דליפת גשמים בבית הרחיים של אביי. אביי כנראה רצה להציל את הרחיים מהנוק. הדרך היחידה לעשות זאת הייתה להכניס כלי שיקלוט את מי הדליפה ולהוציאם בכל פעם שהכלי יתמלא. מסתבר, שזה בדיוק דין הברייתא לעיל, בהבדל אחד, שכאן מדובר בבית הרחיים, מקום שאדם לא גר בו, והסתפק אביי האם פעולה זו תהיה מותרת אף כאן, לכן הוא שאל את רבה מה לעשות במקרה זה. רבה ענה לו שהוא יכול לשים את מיטתו ליד הרחיים, ואז ישוה דין בית הרחיים לדין בית המגורים, וממילא לפי הברייתא לעיל, יוכל לפעול להוצאת הדליפה ובכך להציל את הרחיים. מהקשר הדברים נראה שמי הדליפה יצרו גם ריח לא נעים, ואז יש להם גדר של גרף של רעי.

אביי, במקום למהר ולעשות כמצות רבו, יושב ומקשה עליו מדיני גרף של רעי, שאין עושין זאת לכתחילה. תוך כדי דיון נשברו הרחיים ונגרם להם נזק. אמר לעצמו אביי, הגיע לי שכך יקרה, משום שעברתי על דברי רבי.

בהמשך ננתח את הסיפור והצורך בו, אך כבר מעיון ראשוני מתברר לכאורה, שישנם מקרים בהם מותר לעשות גרף של רעי לכתחילה, ולא נתבאר בגמרתנו מהם. לאחר מכן מובאת **מימרא של שמואל**, שמותר להוציא גרף של רעי ולפנותו מהבית, אך כשמחזיר את הכלי יתן בו מים.

¹¹ נציין שהדברים הללו הם על פי רוב הראשונים ובראשם התוספות (על הגמרא, ד"ה 'שופך'), וכך לשונו: "למה דס"ד דאיירי לעיל **בדלף שאינו ראוי לו** קשה היכי מטלטל ליה הא הוה ליה ככלכלה והאבן בתוכה דאמר בסוף כירה דלית בה פירי ויש לומר **דשרי משום דהוי כגרף של רעי וכן משמע מדמייטי ליה הנא**". היחידי שמסביר אחרת את הגמרא הוא הרמב"ם, שלדעתו מדובר בדלף הראוי, אך אין כאן מקום להאריך בשיטה זו.

לבסוף **דנה הגמרא ישירות** בגדרי ההיתר המכונה "גרף של רעי", ומבררת האם ההיתר הוגבל לטלטול על ידי כלי אך טלטול המוקצה עצמו נאסר,¹² או שמא התירו חז"ל כל טלטול של מוקצה. **הסוגיה מסתיימת בסיפור** על רב אשי ממנו מוכח שהיתר גרף של רעי חל גם על הרעי עצמו.

הצורך בהבאת ה"מעשים" תוך כדי הסוגיה

תוך כדי מהלך הסוגיה מובאים שני מעשים. הראשון הוא מעשה בית הרחיים של אביי, דליפת מי הגשמים בבית הרחיים של אביי. דליפה מתמשכת עשויה להוביל לנזק לרחיים. מסתבר שבנוסף לנזק לרחיים, מי הדליפה יוצרים גם מיאוס והם אינם ראויים לשום שימוש. **הכנסת כלי לקליטת מי הדליפה וריקונם החוצה, בפשטות אסורה, שכן זהו טלטול מוקצה בשבת.** נראה שאביי הכיר היטב את היתרם של חז"ל המכונה "גרף של רעי",¹³ שמשמעו שחז"ל שאסרו את טלטול המוקצה, התירו זאת במקרים שהמוקצה מכביד על כבוד הבריות (מעין "הפה שאסר הוא הפה שהתיר"). אך היות והסרחון שנוצר לא מפריע לשגרת החיים, שכן אף אדם לא גר בבית הרחיים, אזי לא ניתן לכאורה ל"השתמש" בהיתר "גרף של רעי".

אביי פנה לרבה וזה השיב לו שיכניס את מטתו לבית הרחיים, ובכך יהפוך במעין הערמה הלכתית את בית הרחיים למקום מושבו, ואז היתר "גרף של רעי" יחול על בית הרחיים. בשלב זה, במקום שאביי יפעל כפי ההלכה שהורה לו רבו, הוא נשאר במקום ומקשה על רבו, שלדעתו ה"הערמה" הזו היא יצירת מציאות של "גרף של רעי", והיה ידוע לכל הכלל "שאינן עושין גרף של רעי לכתחילה".¹⁴

תוך כדי דיון, הדליפה המשיכה וגרמה נזק לרחיים שהיו עשויים טיט,¹⁵ והם נפלו ונשברו. אמר לעצמו אביי, הגיע לי שכך יקרה, משום שעברתי על דברי רבי.

¹² לשון רש"י: סבור מינה - מדשמואל היו סבורים התלמידים דדוקא גרף נקט, דאגב מנא שרי לטלטל את הרעי, אבל בפני עצמו, ליטול את הרעי או דבר מאוס ממש בידו ויוציאנו - לא שרו ליה".

¹³ ראשית, **ההיתר הוא תוספתא** (מסכת שבת מהדורת ליברמן פ"ג ה"ב) שהובאה בסוגייתנו כמימרא של שמואל. שנית, ההצעה לפנות דבר מאוס מובאת בתלמוד כדן ברור וידוע, בלשון: "ותיפוק ליה דהוי גרף של רעי" (שבת קכ"א ע"ב), "וולהוי כגרף של רעי" (ביצה כ"א ע"ב), ובלשון אחרת גם במסכת שבת (ק"ג ע"א). ויותר מכך, מצאנו את ההיתר הנ"ל בהתבטאות מפורשת של אביי: "אלא אמר אביי: מידי דהוה אגרף של רעי" (שבת מ"ז ע"א). **הרי לנו שהיתר "גרף של רעי" הוא רווח ונפוץ.**

¹⁴ ביטוי זה מופיע עוד פעמיים בתלמוד הבבלי כשאלה רטורית: "וכי עושין גרף של רעי לכתחילה?" (שבת קמ"ג ע"א, ביצה כ"א ע"ב).

¹⁵ בארנו לפי רש"י: "הדלף היה נופל על הרחים שלו, והיו עושין בטיט, ונמוחים מפני הגשמים". אך הר"ד מבאר את המציאות של הרחיים קצת אחרת: "פירוש ריחים שלוד היה והיו עומדים על לוח א' והנסרים שלו היה מדובקים בטיט ואם היה נמש הטיט היו הנסרים מתפרקין ונפרדים ומתקלקלין הריחים ולא היו מחוברים על גבי קרקע שאם כן היאך היו יכול להוציאם לחוץ ביום טוב. ולא יתכן לפרש שגוף האבנים של ריחים היו מתקלקלים בדלף שקשים הם ואינם נימוחים במים".

ישנה מחלוקת ראשונים בשאלה מי צדק בויכוח הנ"ל. פשט הסיפור נוטה לדעה שרבה צדק ואבבי טעה. כך סבורים רוב הראשונים¹⁶, ואז ישנו קושי הלכתי כיצד מיישבים את מעשה ה"הערמה" של רבה עם הכלל "אין עושין גרף של רעי לכתחילה". ביישוב הקושי נאמרו שני תירוצים בתוספות (ד"ה 'תיתי'):

דהכא שרי משום פסידא דבי רחיא או משום דלא מקרו לכתחילה כל כך הכא כיוון שהיו הגשמים כבר מזלפין בבית.

כלומר, רבה בא ללמד על חריג לאיסור ליצור גרף של רעי, והוא שכאשר יש הפסד ממון זה מותר, או לחילופין במציאות שנכפתה על האדם ולא הוא יזם אותה.

דעה אחרת, היא דעת הרמב"ם,¹⁷ שלא עושה חריג לכלל "אין עושין גרף של רעי לכתחילה". הוא סובר כנראה שאבבי צדק ורבה טעה. אך זה כאמור לא פשט הסיפור.¹⁸

אם נלך בדרך הפשוטה שהצענו, הרי שמטרת הבאת הסיפור היא הוראת החריגים לכלל המסייג את היתר גרף של רעי שאין עושים זאת לכתחילה. במילים יותר פשוטות: חשיבות השבת והקפדה על דיני מוקצה היו דברים חשובים בעיני האמוראים. מאידך, ברור שחכמים היו חייבים להתיר טלטול דברים מפני "כבוד הבריות", ובמסגרת זו התיירו גרף של רעי. כדי שלא ינצלו היתר זה יתר על המידה סייגו זאת בכך שאין עושים זאת לכתחילה. בתוך המתח הזה, בין ההבנה לצרכי החיים לבין החשש לפריצת אוירת השבת, נכנס סיפור המעשה שלנו.

כאן עולה השאלה מדוע לא הביאה הגמרא פסיקה הלכתית בשם רבה, והעדיפה העברת המסר דרך הסיפור. נראה שהסיפור ממחיש את הרצון של רבה לבנות את גדרי איסור מוקצה כך שאיכות החיים לא תיפגע, וגם שלא יגרם נזק כלכלי מהקפדה יתירה על איסור מוקצה. רואים בבירור, שקולא זו של רבה נתקלת בתגובה שמרנית של אבבי שבאה להגן

¹⁶ מסכם את דעתם הבית יוסף (אורח חיים שח): "ומשמע דהלכתא כרבה מדאמר אבבי תיתי לי דעברי אדמר אלמא חזר והודה לו ואף על גב דבפרק ב' אמרינן דאין עושין גרף של רעי לכתחילה".

¹⁷ זו לשון הרמב"ם (הלכות שבת פכ"ה הכ"ד): "אבל אם אינו ראוי אין נותנין, ואם נתן מותר לטלטלו במים המאוסין שבו, שאין עושין גרף של רעי לכתחילה". נראה שהרמב"ם פסק את הביטוי "אין עושין גרף של רעי לכתחילה" כפשוטו! ללא כל היתר של מקום פסידא או שעת הדחק. וכך הבין הראב"ד שהשיג בלשון זה: "ואם היה בבית שאינו דר שם ואם יעשה בו לכלוך אין קפידא. אם יש לחוש לו להפסד הבית יכניס שם מטתו כדי שיהא לו הכלוך גרף של רעי ויהא מותר לשפוך לחוץ כמעשה דבי רחיא דאבבי ואם אין שם הפסד לא יכניס שאין עושין גרף של רעי לכתחילה".

¹⁸ הכסף משנה על דברי הרמב"ם הנ"ל, אמנם לא מסכים עמו (כפי שראינו בבית יוסף הערה 16 לעיל) אך הוא מציע דרך לבאר את פשט המעשה לפי דרכו של הרמב"ם: "אפשר שרבינו מפרש דכי אותביה אבבי וכי עושין גרף של רעי לכתחילה שתיק ליה, אלמא קבלה מיניה. והא דאמר אבבי תיתי לי דעברי אדמר דברי אנינות בעלמא היו ולא משום דדינא הכי".

לכאורה על אוירת השבת. אך מסקנת הסיפור שבענייני מוקצה יש לתת משקל רב יותר לפגיעה באוירת השבת כאשר איכות החיים נפגמת, על פני היצמדות לדיני מוקצה.

המעשה השני המובא בסוף הסוגיה הוא מעשה העכבר בבשמי של רב אשי. הרקע להבאת המעשה הינו השאלה האם היתר טלטול גרף של רעי הוא רק במקרה שכלי חוצץ בין המטלטל לדבר המאוס, או שמא ההיתר כולל טלטול כל דבר מאוס. ביאור המעשה בקצרה: נמצא עכבר מת¹⁹ בתוך הבשמים של רב אשי, כאשר גילה זאת רב אשי, ציוה על בני ביתו לאחוז את העכבר בזנבו ולהשליכו לחוץ.²⁰ הגמרא יכלה להשיב תשובה בדגם ההלכתי המוכר, אסור או מותר, אך במקום זה בחרה להשיב על השאלה על ידי סיפור המעשה הנ"ל. אף כאן חוזרת השאלה שעוררנו, מה הטעם למסור הלכות דרך סיפור? גם כאן, ניתן להציע שהתלמידים סברו שיש לפרש את ההיתר לסלק מפגעים בצורה מצמצמת, מעין "אין לך בו אלא חידושו", אך רב אשי כאילו מתרעם עליהם: הפעילו את "שכל הישר", וכי חז"ל רצו שנשמור שבת באוירת סירחון רק כי לא מצאנו כלי לסלקו!?

בעצם, כל הסוגיה עוסקת במתח בין הבנת צרכי החיים שיוצרים אוירת עונג שבת מחד, ודאגה לאי שבירת הגדרים המהווים בסיס לקדושת השבת מאידך. מתח זה מוצג כבר בדברי שמואל שהתנה את חזרת הכלי לאחר ריקונו, בכך שיתן בו מים. וביאר זאת רש"י שם: "נותן בו מים ומחזירו - דמוקצין מחמת מאוס הן, ואי לאו אגב מיא לא מצי לטלטלינהו, ולהוציאו הוא דשרו ליה משום כבודו". דברי רש"י אלו ממחישים את המתח בין דיני המוקצה מחד והדאגה לכבוד הבריות מאידך.

תרומת הסיפורים, הן של אביי ורבה והן של רב אשי, היא בכך שהם מכוונים את ההכרעה לטובת הדאגה לאוירת השבת הנעימה שתהיה ללא צער. ואם מקנן בלבנו חשש שמא יש בכך זלזול בשבת, ואולי כדאי להחמיר, אז קול קינתו של אביי שלא שמע לדברי רבו ישכנענו שטעות בידנו, ואפילו רב אשי שראה עכבר מת הורה לתופשו בזנבו ולהשליכו ללא חשש, מבלי לחפש איזו ממחטה.

¹⁹ זה שהעכבר מת זו סברה ישרה, שכן לו היה חי היה ניתן לגרשו ואין צורך לאחוז בזנבו, וכן השוואת עכבר לדבר מאוס כרעי תואמת יותר לעכבר מת. וכך ביאר זאת המאירי על סוגייתנו: "כבר למדת מתוך דברינו שכל דבר המאוס נקרא גרף של רעי ומותר להוציאו ולא סוף דבר שמוותר להוציאו בתוך הכלי אבל לא שיעג בגוף המיאוס אלא אף בפני עצמו מותר. הלכך מי שמצא עכבר מת או שרץ מת בתוך ביתו מותר ליגע בגופו וליטלו ולהוציאו ואחר שהוציאו אסור לטלטלו שלא הותר לטלטלו אלא לנקות את ביתו ממנו". וכן ביאר ר' משה מקוצי (ספר מצוות גדול, לאוין סימן ע"ה): "גרף של רעי מותר להוציאו לאשפה ואפילו הרעי בפני עצמו כדמוכח בעכבר מת שנמצא בבשמים של רב אשי וצוה להוציאו בידים".
²⁰ על פי רש"י שבאר: "באספרמקי - בשמים. בצוציתה - בזנבה". אך הר"ח באר צוציתא כשערות ראשו, וכך לשונו: "בצוציתא מלשון ציצית הראש".

ואילולא דמיסתפינא הייתי אומר, שההלכה נועדה לכלל העם, והמסר המוסף מהסיפורים נועד לפוסקי ההלכה, שידעו איך להחיל הלכה זו על החיים.

המסר העולה מכאן

א. חז"ל, בתפקידם לעשות "סייג לתורה", תקנו תקנות וגזרו גזרות שעניינם לשמור על אוירת השבת. אך בה בעת, הם היו ערים למצבים שהקפדה מוחלטת על גזרות אלו, עלולה להביא לתוצאה הפוכה - אוירה שלילית ומצערת בשבת עקב חוסר היכולת לפנות מפגעים. כאן רואים את חכמתם ורגישותם של חז"ל בבואם ליצור מערכת הלכתית לשמירת שבת, בצורה שלא תצא ממנה תקלה ואוירת השבת תיפגם.

ב. פעמים, שמסרים מורכבים, כמו מסקנתנו לעיל, קשה להביעם בשפה הלכתית פשוטה (אסור, מותר). במקרים אלו בחרו חז"ל ללמדנו את ההלכה למעשה מתוך "מעשה". הערך המוסף מדרך הוראה זו, הוא הוראת הלכה למעשה יחד עם "רוח ההלכה". "רוח ההלכה" אלו אותם ערכים מורכבים שדורשים מילים רבות להביעם, אך מעשה קצר ותמציתי מצליח לבארם טוב יותר.